

ПОХІДНИЙ ПОЗОВ УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ЗАХИСТІ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

DERIVATIVE CLAIM OF A LIMITED LIABILITY COMPANY MEMBER: LIMITS OF APPLICATION AND ITS SIGNIFICANCE IN THE PROTECTION OF CORPORATE RIGHTS

Галан М.О., аспірант кафедри міжнародного та приватного права
Київський університет права Національної академії наук України
orcid.org/0009-0000-7388-5784

Стаття присвячена розгляду похідного позову учасника товариства з обмеженою відповідальністю в українському праві. Розкрито еволюцію підходів національної судової практики – від позицій Конституційного Суду України та Пленуму Верховного Суду України до сучасної практики Великої Палати Верховного Суду. Показано, що чинна модель похідного позову, закріплена у Господарському процесуальному кодексі України, має звужений характер і фактично обмежується вимогами про відшкодування шкоди, заподіяної посадовими особами товариству, за наявності встановленого мінімального «цензу» корпоративної участі.

На основі аналізу опосередкованого інтересу учасника в пред'явленні похідного позову обґрунтовується, що відшкодування шкоди не завжди забезпечує відновлення становища товариства, яке існувало до порушення, з огляду на складність доведення усіх елементів складу правопорушення, дію презумпції правомірності правочину, а також ризики невиконання рішень про стягнення збитків. Окрему увагу приділено конструкції значних правочинів та правочинів із заінтересованістю у Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» як нормативній основі для кваліфікації протиправної поведінки менеджменту та оспорення таких правочинів.

Досліджено економічний зміст корпоративної участі та визначено, що похідний позов спрямований на захист прав товариства, проте фактично виконує функцію опосередкованого захисту інтересів його учасника, оскільки порушення майнового стану товариства безпосередньо впливає на вартість частки та можливість отримання дивідендів. Порівняльно-правовий аналіз правопорядків США, Великої Британії, Німеччини та Франції демонструє можливість поєднання ширшого переліку відновлювальних способів захисту (оспорення правочинів, реституція, повернення неправомірно отриманої вигоди, заборона вчинення певних дій) із процесуальними фільтраційними механізмами, спрямованими на запобігання зловживанням. На цій основі обґрунтовується доцільність розширення предмета похідного позову в Україні при одночасному запровадженні ефективних процесуальних запобіжників.

Ключові слова: похідний позов, способи судового захисту, захист прав товариств, захист корпоративних прав.

The article examines the derivative claim of a participant in a limited liability company (LLC) in Ukrainian law. It traces the evolution of national case law – from the positions of the Constitutional Court of Ukraine and the Plenum of the Supreme Court of Ukraine to the current practice of the Grand Chamber of the Supreme Court. It is shown that the existing model of the derivative claim, as enshrined in the Commercial Procedural Code of Ukraine, is narrowly constructed and in practice is limited to claims for damages caused to the company by its officers, subject to a statutory minimum threshold of corporate participation.

Based on an analysis of the indirect nature of the participant's interest in bringing a derivative claim, the article argues that damages are not always capable of restoring the position of the company as it existed prior to the violation, given the complexity of proving all elements of a civil offence, the presumption of validity of transactions, and the risks of non-enforcement of judgments for recovery of losses. Particular attention is paid to the concepts of "significant transactions" and "interested-party transactions" in the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies" as a normative basis for qualifying wrongful conduct of management and challenging such transactions.

The economic content of corporate participation is analysed and it is concluded that, although a derivative claim is formally aimed at protecting the rights of the company, it in fact functions as an indirect mechanism for protecting the interests of its participant, since impairment of the company's assets directly affects the value of the participant's share and the possibility of receiving dividends. A comparative analysis of the legal systems of the United States, the United Kingdom, Germany and France demonstrates the possibility of combining a broader range of restorative remedies (avoidance of transactions, restitution, disgorgement of profits, injunctive relief) with procedural filtering mechanisms designed to prevent abuse. On this basis, the article substantiates the desirability of expanding the subject-matter of derivative claims in Ukraine while simultaneously introducing effective procedural safeguards.

Key words: derivative claim, derivative action, judicial remedies, protection of company rights, protection of corporate rights.

Постановка проблеми. Корпоративне управління у товаристві з обмеженою відповідальністю в Україні передбачає комплекс організаційно-правових механізмів, спрямованих на здійснення контролю учасників над діяльністю менеджменту та запобігання можливим зловживанням з боку посадових осіб. До таких механізмів традиційно належать участь у прийнятті ключових управлінських рішень, участь у формуванні та визначенні повноважень органів управління, обрання і відкликання директора, отримання доступу до інформації про господарську діяльність товариства, ініціювання загальних зборів, тощо. Ефективність реалізації цих інструментів є визначальною для забезпечення дотримання корпоративних прав учасників, адже саме управлінські рішення органів товариства безпосередньо впливають на економіч-

ний стан товариства та, як наслідок, на майнову цінність корпоративних прав його учасників.

Попри наявність зазначених превентивних інструментів контролю, корпоративна практика свідчить, що порушення інтересів товариства та його учасників найчастіше виникають уже після ухвалення управлінських рішень або вчинення правочинів, що виходять за межі належної ділової практики, містять ознаки заінтересованості чи спрямовані на виведення активів. У таких ситуаціях традиційні механізми корпоративного контролю виявляються недостатніми для реального відновлення майнового становища товариства і, відповідно, економічної цінності часток його учасників. Це актуалізує потребу в ефективних судових засобах реагування на неправомірні дії менеджменту, які здатні не лише констатувати порушення, а й усунути його наслідки.

Закріплене в Господарському процесуальному кодексі України регулювання похідних позовів ґрунтується на моделі, відповідно до якої учасник товариства може звернутися до суду в інтересах юридичної особи з вимогами про відшкодування шкоди, завданої посадовими особами товариству. Однак відшкодування збитків як способу захисту в національних реаліях не завжди спроможне виступити самостійним і єдиним способом захисту, забезпечити фактичне відновлення майнового стану товариства у випадках укладення правочинів, що створюють ризики втрати активів або не мають очевидного збиткового характеру на момент звернення до суду. Крім того, надання учаснику права на ініціювання такого позову актуалізує питання щодо природи впливу цього правового інструменту на корпоративні права самого учасника – чи може така процесуальна можливість розглядатися як форма їх опосередкованого захисту, чи її призначення обмежується виключно відновленням інтересів товариства. Усе це зумовлює необхідність з'ясування допустимих меж застосування похідного позову та оцінки його значення у забезпеченні реальності корпоративних прав учасників.

Метою статті є визначення допустимих і реально необхідних меж пред'явлення похідного позову в товариствах з обмеженою відповідальністю, оцінка обґрунтованості та достатності чинного процесуального підходу, закріпленого в ГПК України, а також дослідження правової суті похідного позову з точки зору його впливу на корпоративні права учасника ТОВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам дослідження похідного позову привертати увагу низки українських науковців, які розглядали з точки зору суті цього правового явища, іноземного досвіду та досліджень, зокрема: О. М. Вінник, В. В. Луць, І. В. Спасибо-Фатєєва, Ю. О. Попов, О. Р. Ковалишин, А. В. Смітюх, Л. А. Островська, О. Р. Кібенко та інші. При цьому на сьогоднішній день бракує наукового осмислення виправданості існуючого підходу законодавця до меж застосування похідного позову в контексті діяльності товариств з обмеженою відповідальністю, конструкцій, що обмежують діяльність менеджменту товариства, а також до оцінки впливу на законні інтереси та корпоративні права учасників товариства.

Виклад основного матеріалу. Перші орієнтири щодо похідного (непрямого) позову в українському правовому просторі були закладені у рішенні Конституційного Суду України (далі КСУ) від 01 грудня 2004 року № 18-рп/2004. У цьому рішенні КСУ зауважує, що сама назва похідного позову відображає характер інтересів, що захищаються не прямо, а опосередковано, зокрема у випадку шкоди спричиненої юридичній особі (господарському товариству), яка стає прямим вигодоодержувачем результатів такого позову. КСУ визначив, що охоронювані законом інтереси акціонерів не можуть ототожнюватися з інтересами самого товариства, тому акціонер може захищати свої безпосередні права чи охоронювані законом інтереси шляхом звернення до суду, до органів чи інших акціонерів товариства. Захист інтересів самого товариства здійснюється ним самим за виключенням випадку, коли учасник цього товариства належним чином оформив повноваження від товариства або таке право було надане йому статутом останнього [1].

Подальший розвиток розуміння похідного позову в національній правозастосовній площині вимагав більшої конкретизації, оскільки вказане рішення КСУ залишало простір для неоднозначного трактування охоронюваного законом індивідуального інтересу учасника товариства. І наступний етап у формуванні орієнтирів судової практики пов'язаний з Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24 жовтня 2008 року № 13. В ній, зокрема, було прямо вказано, що законом не передбачено право учасника

господарського товариства звертатися до суду за захистом прав чи охоронюваних законом інтересів товариства поза відносинами представництва. Тому господарським судам слід відмовляти учасникам товариств в задоволенні позовів про укладення, зміну, розірвання чи визнання недійсними договорів та інших правочинів, вчинених господарським товариством [2]. Таким узагальненням Верховний Суд України розмежував сферу захисту інтересів товариства та його учасника через відповідний механізм звернення до суду виключно на підставі представництва.

Враховуючи значне поширення похідних позовів в законодавствах країн континентальної та загальної системи права, до Господарського процесуального кодексу України в 2018 році були внесені положення про можливість подання похідного позову в інтересах юридичної особи про відшкодування збитків, заподіяних їй посадовою особою. Для цього законодавець визначив мінімальний пакет контролю, яким повинен володіти учасник у товаристві для подання такого позову, – спочатку 10%, а потім зменшив до 5% статутного капіталу. В статті 54 ГПК України врегульовані також процедурні питання, зокрема товариство, в інтересах якого учасник (або учасники) подав позов, набуває статусу позивача, але здійснює свої процесуальні права та обов'язки лише за згодою учасника, який подав позов [3]. Отже, чинна модель похідного позову учасників товариств має доволі вузьке спрямування, адже стосується лише можливості звернення до посадових осіб товариства з конкретно визначеним предметом спору – про відшкодування збитків на користь самого товариства.

Водночас учасники товариств не полишають спроб подання позовів у зв'язку з порушенням як інтересів товариства, так і своїх власних інтересів. Так, в постанові Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 року у справі № 522/22473/15-ц, що стосувалась звернення учасника товариства з позовом до самого товариства та його контрагента про визнання недійсним договору купівлі-продажу, укладеного між відповідачами, як такого, що вчинений з перевищенням повноважень директора товариства та без згоди загальних зборів, вказується, що за похідним позовом учасник, набуває статусу процесуального представника юридичної особи, якій завдано збитків, але не має власного права на позов (у матеріальному значенні) до порушника. Суд також послався на практику ЄСПЛ, відповідно до якої акціонер (учасник) юридичної особи, навіть мажоритарний, не може розглядатися як належний заявник, якщо йдеться про порушення прав юридичної особи [4].

Вирішуючи питання наявності законодавчої прогалини у питаннях регулювання похідного позову, Велика Палата зазначила про достатність нормативного підходу, визначеного у статті 54 ГПК України. Основні перестороги розширення сфери застосування похідних позовів полягали в потенційному зловживанні цим правом: ризиків надмірного втручання учасників у діяльність виконавчого органу або ж подання «strike suits» – позовів учасників з метою «легального шантажу» посадових осіб товариства чи задля викупу часток позивачів, які є міноритарними учасниками. Колегія суддів висувала про наявність в учасника повноважень щодо призначення виконавчого органу, який буде належно і сумлінно виконувати свої повноваження, в тому числі щодо звернення від імені товариства з позовами про захист його прав і законних інтересів. Тим не менш, позиція Великої Палати не позбавлена певної міри узагальнень, які дозволяють двоєко розуміти її висновки, зокрема з приводу того, що предмет похідного позову та випадки його подання слід визначати з міркувань доцільності, розумності і справедливості, а також з точки зору його корисності саме для юридичної особи, оскільки похідний позов подається на захист її прав [4].

Отже, поточна нормативна та правозастосовна позиція втілюють звужений підхід, що обмежує застосування

похідного позову випадками, коли неможливість реалізації товариством власного права на позов потребує заміщення такої процесуальної активності учасником. Такий підхід розглядається як балансувальна реакція законодавця та судової влади на ризики потенційного зловживання правом на позов, зокрема використання похідного позову як інструменту тиску на менеджмент чи інших учасників товариства. Разом з тим, збереження практики оскарження майнових дій менеджменту товариства свідчить про певний запит щодо подальшого осмислення таких меж з огляду на потребу забезпечення реальної захищеності як самого товариства, так і корпоративних прав його учасників.

Питання про зміст і межі похідних позовів неодноразового розглядалось в літературі. Одною з перших похідні позови в аспекті міжнародного досвіду та законодавства України дослідила Л. А. Островська. У своєму дисертаційному дослідженні вона запропонувала класифікацію похідних позовів за змістом вимог: позови про визнання недійсними правочинів, про зобов'язання органів державної влади вчинити певні дії та про стягнення шкоди заподіяної юридичній особі неправомірними діями посадових осіб та третіх осіб. Водночас, вчена запропонувала першим способом захисту наділяти кредиторів товариства в умовах неплатоспроможності останнього, а для учасників передбачити виключно право на звернення до суду з позовом до членів органів управління щодо відшкодування збитків та обмежити таке право у відношенні подання позовів до третіх осіб [5].

Ю. О. Попов вважає за доцільне обмежити предмет можливого похідного позову учасника товариства виключно вимогами про відшкодування шкоди на користь товариства та про визнання недійсним правочину, вчиненого товариством з порушенням вимог, встановлених до вчинення правочину із заінтересованістю. Примітно, що цей дослідник вважає недоцільним обмежувати «ценз» у вигляді відсотків корпоративної участі, яким має володіти учасник господарського товариства, оскільки частки у статутному капіталі цього виду товариств не пристосовані для швидкого обороту, на відміну від акціонерних товариств, тому ризики зловживань правом на позов суттєво зменшуються [6, с. 64-65]. Ю. В. Кернякевич-Танасійчук позитивно оцінює законодавчу регламентацію, представлену ГПК України, враховуючи в тому числі конкретизований перелік порушень посадових осіб, які є підставою притягнення посадових осіб до цивільно-правової відповідальності. Проте вчена зауважує на перспективи доопрацювання окремих питань в частині механізмів зловживання правом на похідний позов, а також в частині порядку оскарження судового рішення, прийнятого в ході вирішення похідного позову [7, с. 202].

Примітним є дослідження С. О. Короеда та В. М. Махінчука, які звертають увагу на те, що при розгляді справ адміністративними судами в одних випадках учасники товариства визнаються як представники товариства, що діють з метою захисту інтересів останнього, в інших випадках діють від власного імені, але на захист інтересів товариства, а в третіх випадках учасники діють у судовому процесі від власного імені, захищаючи права та інтереси товариства, додатково відстоюючи свої юридичні інтереси [8].

У професійному середовищі юристів висловлюється занепокоєння щодо ефективності чинної концепції похідного позову, що закріпилась у законодавстві та судовій практиці. Неодноразово висловлювалась думка про те, що ключовим критерієм, встановленим Європейським судом з прав людини як передумова пред'явлення похідного позову, є неможливість компанії самостійно здійснити захист своїх прав. Також звертається увага на неможливість в окремих випадках диференціювати інтереси товариства та її учасника, очевидність стосунку інтересів учасника до фактів відчуження основного майна товариства, що призвело до припинення господарської діяльності [9].

Слід звернутись і до іноземних правопорядків, в яких був фактично створений та отримав свій розвиток інститут похідного позову, насамперед країн системи загального права. У праві США інститут похідного позову акціонера (shareholder derivative suit) має усталене нормативне підґрунтя, яке формується корпоративним законодавством штатів та судовими прецедентами. Визнаним підходом до відмежування похідних позовів від прямих є двокомпонентний тест, сформульований Верховним судом штату Делавер у справі *Tooley v. Donaldson, Lufkin & Jenrette, Inc.* (2004). Цей тест передбачає, що визначальними є відповіді на запитання: (1) кому заподіяно шкоду та (2) хто отримає вигоду від задоволення позову. Якщо вигодоодержувачем є корпорація, то акціонер діє від її імені в межах похідного позову [10]. Процесуальні аспекти похідного позову регламентуються стандартизованими вимогами, закріпленими, зокрема, у статті 23.1 Федеральних правил цивільного судочинства США, що встановлюють критерії до права на звернення із похідним позовом та обов'язок попереднього звернення до ради директорів (demand requirement) [11].

Стосовно предмета позовних вимог практика судів США демонструє, що похідний позов може бути спрямований не лише на стягнення збитків, але й на застосування ширшого спектра засобів захисту, які відповідають критерію справедливості (equitable remedies). Зокрема, судами допускається вимога про визнання недійсними правочинів, укладених із порушенням обов'язків директорів, застосування реституції, повернення неправомірно отриманої вигоди (disgorgement), а також зобов'язання чи заборона вчинення певних дій на користь корпорації (injunctive relief).

У праві Великої Британії інститут похідного позову (derivative claim) врегульований на рівні законодавства, а саме у частині 11 Закону про компанії 2006 року (Companies Act 2006). Відповідно до статті 260 цього Закону, учасник компанії може звернутися з позовом від імені компанії у випадку, коли підставою позову є порушення саме прав та інтересів компанії, а не окремого учасника, і таке порушення пов'язане з діями або бездіяльністю директора, що містять ознаки недбалості, порушення обов'язків або довірчого статусу (breach of duty, breach of trust) [12]. Отже, підстави похідного позову в англійському праві чітко обмежені порушеннями, які впливають з фідусіарних та статутних обов'язків директорів у сфері корпоративного управління. Водночас в згаданому Законі не міститься обмежень щодо способів подальшого захисту. Навпаки в частині 3 статті 260 Закону про компанії визначено, що похідний позов може бути пред'явлений проти директора або іншої особи (або до обох одночасно). Практика правозастосування в цій країні свідчить про можливість застосування в похідних позовах таких способів захисту: відшкодування збитків, заборони на вчинення певних дій (продовження порушення), повернення активів компанії, визнання недійсними транзакцій.

Тим не менш, у межах статей 261–263 Закону про компанії 2006 передбачено обов'язкове отримання згоди суду на подання похідного позову, що забезпечує фільтрацію необґрунтованих або тактичних звернень. Суд при вирішенні питання про надання дозволу враховує, зокрема, чи могла б незалежна та добросовісна рада директорів ухвалити рішення про доцільність подання такого позову від імені компанії, а також чи спрямоване втручання учасника на досягнення найкращих інтересів самої компанії.

У німецькому праві похідний позов отримав нормативне оформлення після прийняття Закону про цілісність підприємств та модернізацію права оскарження (UMAG) від 08.07.2005 р., яким до Закону про акціонерні товариства (Aktengesetz, AktG) було включено статтю 148. До цього акціонери мали лише ініціативне право домагатися, щоб саме товариство саме пред'явило позов проти менедж-

менту (§ 147 AktG), але не могли звертатися до суду від імені товариства безпосередньо. Відповідні законодавчі зміни надали акціонерам можливість подання позову до членів органів управління від імені товариства, за умови володіння на момент порушення та звернення щонайменше 1 % статутного капіталу або частки номінального вартістю від 100 000 євро. Звернення з відповідним позовом допускається після попередньої оцінки судом його обґрунтованості, зокрема щодо: попереднього звернення акціонера до товариства із вимогою подати позов; наявності достатніх підстав вважати, що менеджмент заподіяв шкоду товариству; відповідності позову інтересам компанії. Процесуальний механізм спрямований на забезпечення захисту корпоративного інтересу як пріоритетного, водночас покладаючи ризики судових витрат на акціонера лише у випадку відмови у відкритті провадження або подання завідомо необґрунтованої заяви [13].

Французьке право теж оперує поняттям похідного позову (*action sociale* — *corporate liability action*), що закріплене у статті L.225-252 Комерційного кодексу. Згідно з нею, акціонери можуть, окремо або групуючись за умов, передбачених декретом, звернутися від імені компанії проти директорів або виконавчих менеджерів з вимогою відшкодування шкоди, заподіяної компанії. Визначальним порушенням інтересом, який захищається через такий позов, визнається не індивідуальна шкода окремого акціонера, а пошкодження корпоративних активів або майнового стану компанії, що, у свою чергу, через зменшення вартості частки, опосередковано зачіпає економічні інтереси акціонера [14].

З наведеного слідує, що для системи загального права, в якому був сформований інститут похідного позову та розвинувся впродовж десятиліть, характерні більш широкі можливості, в тому числі щодо вибору способів захисту, які можуть бути визначені при зверненні з таким позовом. Натомість в континентальній системі права застосовується звужений підхід, який передбачає можливість ініціювання позову виключно щодо директора (директорів) компанії, що обумовлюється пересторогами від зловживання відповідним інститутом. Як бачимо, в Україні впроваджено саме континентальну модель функціонування похідних позовів.

Разом із тим, оцінка доцільності такого обмеженого підходу в Україні не може здійснюватися ізольовано від правових засад регулювання діяльності товариств з обмеженою відповідальністю та реалій правозастосування. І в цьому контексті визначальним є питання про те, чи забезпечує чинна модель похідного позову належний рівень захисту прав та законних інтересів товариства. Також при наданні відповідної оцінки слід враховувати типові способи порушення прав товариства та його учасників у корпоративних конфліктах. Саме поєднання запити від правозастосовної діяльності та коректної побудови механізму корпоративного управління має слугувати критерієм оцінки ефективності обраної законодавцем моделі похідного позову в Україні.

Відповідно до загальних уявлень про цивільно-правову відповідальність, для задоволення вимоги про відшкодування шкоди необхідно довести наявність у сукупності чотирьох обов'язкових елементів: 1) протиправної поведінки, 2) шкоди, 3) причинно-наслідкового зв'язку між ними та 4) вини посадової особи. Кожен із цих елементів потребує від позивача значних доказових зусиль, які в корпоративних спорах не завжди можуть бути реалізовані внаслідок інформаційної асиметрії та обмеженого доступу учасника до внутрішніх документів і комунікацій товариства.

Особливо складним є доведення протиправності дій директора, коли спір пов'язаний із укладенням від імені товариства правочинів, адже в більшості випадків шкода товариству завдається саме за рахунок укладення догово-

рів. Відповідно до статті 204 Цивільного кодексу України діє презумпція правомірності правочину, а відтак його чинність свідчить про формальну правомірність дій посадової особи. Якщо учасник у межах похідного позову ставить під сумнів відповідність правочину інтересам товариства, але не поєднує вимогу про відшкодування шкоди з вимогою визнання цього правочину недійсним, виникає ризик, що укладений правочин буде сприйматися судом як правомірний, а відтак і поведінка директора не містить ознак порушення, що виключає один із ключових елементів складу цивільного правопорушення.

До цього додається й питання фактичної реалізації відновлювальної функції такого способу захисту. Навіть отримання судового рішення про стягнення шкоди з директора не гарантує поновлення майнового становища товариства, адже подальший результат значною мірою залежить від ефективності виконавчого провадження. У практичному вимірі поширеними є випадки, коли директор не володіє майном, співмірним із розміром завданих збитків, або виводить активи ще до завершення судового розгляду. У такій ситуації товариство залишається у вразливому стані, а позитивне рішення суду ризикують трансформуватися у декларативний документ, що не забезпечує досягнення мети і завдань судового захисту.

Пріоритетним завданням судового захисту визнається повне відновлення порушеного становища суб'єкта, яке існувало до вчинення правопорушення. Відшкодування ж збитків має менші шанси на відновлення порушеного становища суб'єкта і переважно застосовується тоді, коли повернення до первинного стану фактично або юридично є неможливим. У корпоративних правопорушеннях порушення здебільшого виявляється в неправомірному розпорядженні активом, який має стратегічне чи економічне значиме значення для товариства. Тому відшкодування шкоди нерідко не здатне повністю відновити інтерес товариства, адже отримання грошового еквівалента не завжди компенсує втрату контрольованого майнового ресурсу, джерела доходів чи ділової цінності товариства.

Одним із ключових нормативних орієнтирів оцінки протиправності поведінки виконавчого органу товариства є дотримання спеціальних процедур щодо вчинення значних правочинів та заінтересованості, передбачених статтями 44 та 45 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [15]. При їх запровадженні законодавець виходив із презумпції того, що розпорядження майном значної вартості або укладення угод в умовах потенційного конфлікту інтересів створює підвищений ризик заподіяння шкоди товариству та його учасникам, а тому такі дії допустимі лише за попереднім погодженням загальними зборами учасників або наглядовим органом (за його наявності). Недотримання визначеної законом процедури погодження є протиправним порушенням виконавчим органом обов'язку діяти в інтересах товариства, що встановлений як у статті 44, так і у статті 45 Закону, і є підставою для оспорування відповідного правочину та застосування наслідків його недійсності.

Водночас відсутність в учасника товариства можливості самостійно оскаржити (або ж застосувати наслідки недійсності) правочини, укладені виконавчим органом з порушенням вимог закону чи інтересів товариства, ставить під сумнів практичну дієвість механізму захисту корпоративних прав. Якщо саме директор вчинив протиправні дії, спрямовані на вибуття активів, виникає питання: хто, окрім учасників, здатен забезпечити ефективне відновлення порушених прав товариства? Керуючись раніше згаданою логікою Великої Палати Верховного Суду, учасники можуть спробувати припинити повноваження директора, однак цей шлях не гарантує негайного реагування. По-перше, звільнення виконавчого органу нерозривно пов'язане зі сферою трудових правовідносин в аспекті

гарантій права на працю, оскарження звільнення, строків попередження тощо. По-друге, навіть у разі швидкого припинення повноважень, призначення нового директора та проведення корпоративних процедур потребує часу, протягом якого активи можуть бути повторно відчужені або приховані іншими способами. Отже, фактична втрата контролю над активом може стати незворотною, якщо учасник не матиме права оперативно реагувати шляхом запобігання подальшим порушенням або оспорювання вже вчинених правочинів.

Право учасника товариства ініціювати позови, спрямовані на усунення наслідків протиправних дій директора, зокрема вимоги про визнання правочинів недійсними, застосування реституції, відкація та негативний позов, має наукове підґрунтя. Так, застосування таких способів захисту забезпечує відновлення становища товариства, яке існувало до порушення, що відповідає природі корпоративного інтересу та загальному принципу пріоритетності відновлення прав порівняно із суто компенсаційним підходом.

Логіка надання учаснику товариства права на судовий захист корпоративного інтересу ґрунтується на його економічному зв'язку з юридичною особою. Саме учасник, як носій корпоративних прав, зазнає опосередкованої шкоди внаслідок зменшення активів товариства або порушення його майнового стану, адже це прямо впливає на вартість частки, обсяг корпоративного контролю та перспективи отримання доходів. У разі бездіяльності або недобросовісної поведінки виконавчого органу саме учасник залишається останнім суб'єктом, здатним ініціювати судовий захист з метою усунення шкоди чи небезпеки її заподіяння. Наділення його таким правом слугує інструментом перекриття потенційного дефіциту корпоративного управління, коли органи товариства не виконують чи виконують неналежащим чином покладені на них функції.

О. Р. Ковалишин, аналізуючи мотиви звернення учасника з похідним позовом (особливо учасника, який володіє значною частиною корпоративних прав), зазначає, що подання позовів впливає на ринкову вартість підприємства [16]. Аналогічної думки притримується Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, вказуючи, що акціонер (учасник) поданням похідного позову захищає свої інтереси опосередковано, оскільки задоволення непрямого позову судом припинить неправомірну діяльність керівництва компанії, що суттєво збільшить ціну на акції, а відтак вартість частки акціонера [7].

Крім впливу на капіталізацію товариства та вартість корпоративних прав його учасників, протиправні дії керівника або інших посадових осіб товариства, що виражаються у вчиненні правочинів на шкоду юридичній особі, здатні безпосередньо позначатися на фінансових результатах діяльності товариства. Зокрема, зменшення або виведення високоліквідних активів товариства, укладення збиткових чи фіктивних правочинів, передавання активів за заниженою вартістю або придбання їх за завищеною ціною призводять до зниження чистого прибутку товариства. Оскільки розмір дивідендів, що виплачуються учасникам товариства, прямо залежить від фінансового результату його діяльності, кожне таке порушення опосередковано впливає і на майновий інтерес учасників, які можуть бути частково або повністю позбавлені належного їм доходу від корпоративної участі, попри формально «непрямий» характер шкоди, заподіяваної посадовими особами.

При цьому важливо підкреслити, що учасник товариства не має обов'язку здійснювати контроль за діяльністю виконавчого органу або забезпечувати належне управління товариством. Учасник, відповідно до ст. 5 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», володіє лише правом, а не обов'язком брати участь у прийнятті управлінських рішень. Відповідно, виявивши

протиправні дії посадових осіб, учасник реалізує механізм судового захисту, мотивуючись та керуючись насамперед власним економічним інтересом – збереженням вартості та прибутковості належного йому активу у вигляді частки у статутному капіталі. Це дає підстави стверджувати, що, навіть діючи на захист інтересів товариства у процесуальному розумінні, учасник завжди водночас переслідує й опосередкований захист свого індивідуального інтересу, що впливає з його корпоративного статусу у товаристві.

Відчуження майна, яке становить основу господарської діяльності товариства або має для нього стратегічний характер, може призвести до фактичної зміни економічної сутності юридичної особи. Навіть у разі стягнення збитків товариство може залишитися без інструментів для отримання доходів, ринкової присутності чи конкурентних переваг, що формували його вартість до порушення. Товариство з отриманою компенсацією, але позбавлене ключового активу, не є тим самим суб'єктом, інтерес якого підлягає поновленню – відбувається зміна його економічного профілю, яка суперечить цілі забезпечення відновлення корпоративного стану, що існував до правопорушення.

Оцінюючи правову природу і практичне функціонування похідного позову в Україні, слід наголосити, що його ефективність безпосередньо корелює з можливістю своєчасного відновлення стану товариства, який існував до порушення. Обмеження предмета потенційного позову виключно вимогами про відшкодування шкоди розраховане виключно на компенсацію, а не усунення порушення, не забезпечує можливості здійснювати превентивних захист та належного рівня захисту корпоративного інтересу в ситуаціях, коли протиправні дії виконавчого органу спрямовані на відчуження критично важливих активів або суттєве зменшення їх вартості. Такий підхід не враховує сучасних ризиків корпоративного середовища та природи, спрямованості корпоративних прав учасників ТОВ. Тому подальший розвиток інституту похідного позову вимагає застосування інших доступних способів судового захисту.

Водночас розширення предмета похідного позову має супроводжуватися належними процесуальними гарантіями, що унеможливлюватимуть зловживання правом на судовий захист. З огляду на іноземний досвід, зокрема США та Великої Британії, такі гарантії можуть включати попередню судову оцінку обґрунтованості позову, перевірку добросовісності та спрямованості звернення на захист корпоративного інтересу, а також забезпечення балансу інтересів товариства та його учасників. Запровадження подібних процесуальних фільтрів у національне процесуальне законодавство дозволить поєднати ефективність захисту корпоративних прав з превенцією тактичних, конфліктно-орієнтованих позовів, зберігаючи відповідність інституту похідного позову його справжньому призначенню.

Висновки. Інститут похідного позову учасника товариства з обмеженою відповідальністю в Україні відповідає моделі похідного позову в країнах континентальної правової системи. Законодавець, прагнучи мінімізувати ризики зловживання процесуальними правами та надмірного втручання учасників у діяльність виконавчого органу, фактично обмежив сферу застосування похідних позовів позовами про відшкодування шкоди, заподіяної посадовими особами товариству, та встановив спеціальні вимоги до суб'єктного складу учасників, які можуть ініціювати такий позов.

Зосередження похідного позову виключно на компенсаційній функції не забезпечує повноцінного досягнення мети судового захисту – відновлення становища товариства, яке існувало до порушення. Необхідність доведення всіх елементів складу цивільного правопорушення, презумпція правомірності правочину, проблеми виконання рішень про стягнення шкоди та обмежені можливості превентивного реагування у випадку неправомірного відчу-

ження ключових активів свідчать про те, що існуюча нині модель похідного позову в Україні є переважно компенсаторною і не здатна забезпечити ефективний превентивний та відновлювальний захист корпоративного інтересу товариства.

Економічний зміст корпоративної участі демонструє, що мотиви звернення учасника з похідним позовом нерозривно пов'язані з його власним інтересом. Зменшення активів товариства, погіршення його фінансових результатів, «виведення» з товариства стратегічно важливих активів безпосередньо впливають на вартість частки та перспективи отримання дивідендів. Тому, хоча похідний позов спрямований на захист прав товариства, фактично він водночас забезпечує опосередкований захист індивідуального інтересу учасника. Це обумовлює потребу в ширшому наборі відновлювальних способів захисту, які можуть бути реалізовані у межах похідного позову.

Досвід правопорядків загального права свідчить, що похідний позов може включати і інші способи захисту – від визнання правочинів недійсними, застосування реституції, повернення неправомірно отриманої вигоди до заборони вчинення певних дій. Водночас такі конструкції супроводжуються механізмами процесуальної фільтрації позовів (наприклад, попередній судовий контроль), що мінімізують зловживання правом на позов і забезпечують

спрямованість звернення на реальний захист корпоративного інтересу, а не на тактичний тиск на менеджмент або інших учасників товариства.

Вдосконалення національної моделі похідного позову учасника товариства з обмеженою відповідальністю доцільно спрямувати у двох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, слід розширити перелік способів судового захисту, які можуть реалізовуватися в межах похідного позову, включивши до нього, поряд із відшкодуванням шкоди, можливість оскарження правочинів, застосування наслідків їх недійсності та інших відновлювальних засобів, здатних повернути товариство у стан, що існував до порушення. По-друге, необхідно запровадити ефективні процесуальні запобіжники (фільтри) для «відсіювання» недобросовісних позивачів без блокування доступу добросовісних учасників товариства до судового захисту корпоративного інтересу. Така синергія підходів дозволить гармонізувати інститут похідного позову з економічною природою корпоративних прав учасників ТОВ, посилити правову захищеність як самого товариства, так і його учасників, а також наблизити українське корпоративне процесуальне регулювання до кращих правозастосовних практик, зберігаючи при цьому необхідний баланс між інтересами управлінських органів власників корпоративних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 8, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 55, ч. 2 ст. 56 Конституції України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24.10.2008 / Пленум Верховного Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08#Text>.
3. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 28.11.2025).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 року у справі № 522/22473/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231822>.
5. Островська Л. А. Непрямі (похідні) позови: міжнародний досвід та законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.
6. Попов Ю.О. Похідні (непрямі) позови: іноземний досвід та українські перспективи. Українське комерційне право. 2012. № 12 С. 55-65.
7. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Позов акціонерів про відшкодування шкоди, завданої діями посадових осіб товариства. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 05 (ч. 1). С. 198–203.
8. Короєд С.О., Махінчук В.М. Похідні (непрямі) позови засновників юридичних осіб як форма реалізації доктрини зняття корпоративної вуалі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2020. № 44. С. 74–77.
9. Курило Ю. «Похідні позови: ефективний захист чи ...». Юридична газета, 17 січня 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/pohidni-pozovi-efektivnyi-zahist-chi.html>.
10. Tooley v. Donaldson, Lufkin & Jenrette, Inc., 845 A.2d 1031 (Del. 2004). URL: <https://courts.delaware.gov/opinions/download.aspx?id=43280>.
11. Federal Rules of Civil Procedure. Rule 23.1. Derivative Actions. URL: https://www.law.cornell.edu/rules/frcp/rule_23.1 (дата звернення: 28.11.2025).
12. Companies Act 2006 : Act of the Parliament of the United Kingdom from 8 November 2006. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents> (дата звернення: 28.11.2025).
13. Stock Corporation Act (Aktiengesetz – AktG) : translation by the Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/englisch_aktg.html (дата звернення: 28.11.2025).
14. Latella D. Shareholder Derivative Suits: A Comparative Analysis and the Implications of the European Shareholders' Rights Directive. European Company and Financial Law Review. 2009. Vol. 6, No. 2–3. P. 307-323. URL: https://www.researchgate.net/publication/228299509_Shareholder_Derivative_Suits_A_Comparative_Analysis_and_the_Implications_of_the_European_Shareholders'_Rights_Directive.
15. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 28.11.2025).
16. Ковалишин О.Р. Непрямий (похідний) позов як засіб захисту учасників корпоративних відносин. Вісник Академії адвокатури України. 2010. № 1(17). С. 61–67.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025